

НАЗВИ ГОРИ В ОРОНІМІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПОТИССЯ

Анотація. У статті зосереджується увага на дослідженні оронімії Українського Потисся. Характеризуються мікротопоніми лексико-семантичної групи „підвищення” та їх діалектна база.

Ключові слова: апелятиви, географічні терміни, діалектна лексика, ороніми, орооб’єкти, підвищення.

Summary. The article focuses on the totality of the mountain names of Ukrainian Potyssia. Characteristic is given to microtoponyms of lexico-semantic group „upsurge” and their dialectal base.

Key words: appellatives, geographical terms, dialectal vocabulary, oronyms, objects which deal with them, upsurge.

Мікротопоніми, або власні назви, є помітною частиною лексичного складу мови. Вони завжди перебували в тісних зв'язках з апелятивним словником та онімічною лексикою народу, жилися їх засобами, активно реагуючи на різні суспільні зміни, і нині містять інформацію, яка має важливе значення як для історії мови, так і для історії її носія.

Великий інтерес у мовознавців викликає діалектна апелятивна лексика, на базі якої утворюються мікротопоніми. Дослідження останніх дозволяє відтворити у пам'яті слова з дотопонімним значенням, яке вживалося в апелятивній лексиці. Однак не тільки діалектологія допомагає відтворити значення мікротопонімів, а й мікротопонімія допомагає підтвердити або відтворити давніше значення слова певної говірки. Тому діалектолог, дослідник-лексикограф отримує багато цінної інформації, досліджуючи семантику та територіальний вияв онімів. Відрадно, що деякі з відапелятивних мікротопонімів потрапили до Словника української мови в 11 томах, Словника Грінченка, регіональних діалектних словників М. Й. Онишкевича, Й. Сірки та ін., Ю. Піпаша та Б. Галаса тощо.

Наша стаття присвячена системному вивченню оронімії Українського Потисся, яка утворилася на базі діалектної апелятивної лексики. На особливу увагу заслуговують семантичні чи лексико-семантичні діалектизми, які побутують у закарпатських говорах. У розвитку сучасної вітчизняної топоніміки виразно простежується увага до регіональної проблематики та маловивчених класів онімів. Мікротопоніми або залишалися поза увагою дослідників, або залучалися в науковий обіг лише як додатковий матеріал при аналізі діалектної чи взагалі онімної лексики. Невідкладної уваги мікротопоніми вимагають ще й тому, що значний шар цих найменувань поступово виходить з активного вжитку молодшого покоління і окремі з них можуть бути безповоротно втрачені. Це зумовлює необхідність укладання регіональних словників мікротопонімів, що певною мірою є важливою ланкою створення Національного інформаційного банку географічних назв України, а також загальних діалектних словників, які створюють потужну джерельну базу для дослідження регіональної лексики.

Неперевершеним сподвижником у галузі діалектної лексикографії говорів Закарпаття є відомий український діалектолог М. А. Грицак, який уклав найбільший на сьогодні український діалектний словник, що містить понад 1 мільйон слів. На жаль, цією джерельною базою для дослідження мікротопонімів Потисся ми скористатися ще не можемо, тому що рукописний словник ще не опублікований, та сподіваємося: це важливе завдання з часом буде реалізоване.

Необхідність у цьому ще підтверджується й тим, що ареальні дослідження мов Карпатської зони, які інтенсивно проводяться упродовж останніх десятиліть, крім значної інформації про діалектні особливості лексики та семантики цих мов, дають нові свідчення про існування карпатської лінгвістичної спільності. На спеціальну увагу з боку дослідників заслуговує карпатська оронімія, яка зберігає багато архаїчних рис діалектного континууму.

Карпатська оронімія, як і інші класи онімів, походить в основному з апелятивної лексики, вагому частину якої становить народна термінологія. Вона належить до тих шарів лексики, які найактивніше проникають у систему власних географічних найменувань. Особливий інтерес у цьому плані для лексикології та ономастики становлять назви підвищення на рельєфі у мікротопонімії Українського Потисся.

Цікаві і різноманітні етноісторичні, географічні та лінгвістичні особливості регіону наклали відбиток на формування багатого місцевого топонімікону. Матеріалом нашого дослідження послужили фіксації мікротопонімів у місцевому усному мовленні, меншою мірою — дані писемних джерел.

Значна частина власних географічних назв Потисся утворилася на базі географічних термінів. Слушною є думка Е. Мурзаєва про те, що немає або майже немає регіонів чи мов, де б загальні географічні назви не брали участі у творенні власних [10: 97]. Тому детальніше розглянемо апелятивну лексику лексико-семантичної групи „підвищення”, на базі якої витворилася переважна частина карпатської оронімії, означивши спочатку поняття *гора*.

У „Географічній енциклопедії України” зазначається, що „гори — дуже підняті над прилеглими рівнинами ділянки земної поверхні, що характери-

зуються значним коливанням відносних висот і контрастним рельєфом” [2, I: 285].

В Україні гори становлять близько 5 % її території і розташовані на заході та крайньому півдні. Українські Карпати — це тектонічні, складчасто-насувні середньовисокі гори, із значною крутизною схилів і переважно м'якими обрисами привершинних ділянок [2, I: 285].

Потисся також належить до передгірської та гірської зони Карпат, які посідають 80 % території Закарпаття. Вони перетинають область від північного заходу до південного сходу, утворюючи гірські хребти Маковиця, Красна, Боржава тощо.

Звичайно, що такий характер рельєфу Потисся позначився і на загальних та власних назвах географічних об'єктів.

Як відзначає Т. Громко, „на позначення ‘підвищення (в загальному значенні)’ використовується одна з найчисельніших груп ГТ...: *балка; барило; белебень, белебінь; бугор; бурт; вивіз; висип, насип; висота, високість, височина, височинь, височинь, возвищення, підвищення; геб; голотеча, голотіч; гора, гірка, горка, підгір, підгорок, пригір, пригор, пригорок; горб, горбок, горбик, горбинка, горбовина, пагорб, пагор, пагорь, пригорб, пригорбок, сугорбок, сугроб, сугроба; груба; грунь; земляний пуп; круча; кряж; купіца; куча, кучугура; лоб; маяк; могила; холм*” [6: 22].

На території Потисся найширше з наведених апелятивів уживаються назви *верх, гора, горб, діл* та численна група їх похідних. Така продуктивність наведених слів не випадкова, адже „семантика основ *-гор-, -горб-* якнайповніше відбиває ознаку „підвищення”, а самі основи є загальнослов'янськими з давнім індоєвропейським корінням” [6: 22].

Апелятив *гора* із значенням „значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень” [16, II: 124] у говорах Карпат має різне семантичне навантаження, адже жителі рівнинних районів навіть незначне підвищення називають горою, а мешканці гірської зони цим апелятивом позначають лише високі орооб'єкти.

„В українських говорах Закарпаття функціонує понад 30 назв для позначення різних видів гори. Всі вони фіксуються у говорах гірських районів області (приблизно ¼ території), а в рівнинних уживаються, як правило, лише загальновідомі слов'янські топоапелятиви типу *бéрег, гора, горб, діл, скала*”, — відзначає П. П. Чучка [19: 81].

Часто на позначення підвищень Потисся виступають синонімічні назви із загальномовною семантикою „підвищення”: *бéрег, горга́ны, грунь, кобы́ла, моги́ла*. Найпоширенішим серед них є апелятив *грунь*, який уживається із значенням „горб, підвищене місце, гірка; хребет гори”, що, на думку О. С. Стрижака, є карпатським орографічним терміном [17: 179–180]. Як показують південнослов'янські, західнослов'янські та східнослов'янські джерела, аналізовані назви мають здебільшого загальнослов'янське поширення.

На позначення великого горба (підвищення) вживаються лексеми: *бердо, бовт, гора, горб, горбище, висота, вышка*. Меншою частотністю серед них відзначається назва *высота*, яка не фіксується писемними джерелами до двадцятого століття і, ймовірно, є пізнішим утворенням.

Сему „невеликий горб” виражають назви: *бéрег, бережок, горб, горбок, гурка, ховн/ковп, підгірок, пригорбок*, серед яких переважають демінутиви, похідні від *бéрег, гора, горб* з різним словотворчим оформленням.

На позначення „гори чи горба, що поріс деревами” на досліджуваній території вживається загальнослов'янська назва *ки́чера/кы́чера*, яка є дуже поширеною не лише на Потиссі, а і в Східних Карпатах.

Сему „підвищення, горб, вільний від рослинності” репрезентують апелятиви *голичкы́, голиця, лы́са, лыса́ня, лóбище, плéша*. Щодо частоти вживання цих слів, то найуживанішими серед них у досліджуваному ареалі є назви *голиця* і *лы́са*.

Деякі з апелятивів лексико-семантичної групи „вершина, яка не має рослинного покриву” на різних територіях вживаються з відмінними значеннями. Так, наприклад, назва *клива/клéва* у говірках Центральної України вживається із значенням „вершина підвищення, вільної від рослинності” [6: 23]. Натомість у бойківських та гуцульських говірках цей апелятив побутує з кількома протилежними значеннями: „висока гора, поросла темним смерековим лісом; безодня, глибока яруга” [12, I: 357], „заросла лісом гора” [15: 79]. На території Потисся він часто вживається на позначення вершини взагалі.

Сему „продовгувате підвищення” представляють лексеми *діл, грибінь, перевал, хребет*. При цьому опозиція „верхня місцевість” — „нижня місцевість” реалізується за допомогою таких означень до апелятивів: *вірхній, вы́шній, горі́шній* — *ни́жній, дулю́шній*.

Географічні об'єкти незначних розмірів на позначення „підвищення на дорозі” відбивають нечисленні апелятиви *уву́з, узві́з, пудву́зний, пудйо́м*, які утворилися безафіксімним способом від дієслів просторового значення.

У кількісному співвідношенні значно переважають лексеми, що репрезентують семи „форма вершини” та „конфігурація гори”. До першої групи належать апелятиви *макови́ця, щит* із значенням „верх, вершина”, дослов'янські назви *причі́л, цовб* на позначення „крутої вершини гори” [1: 332]. До другої належать лексеми: діалектні назви *зомкля, зомклячка* на позначення „стрімкої гори” [12, I: 318], *гы́рча*, яка місцевими жителями пояснюється як „пухлина, наріст на тілі”. Давні слов'янські апелятиви *о́блаз, скала́* вживаються із значеннями „стрімка скеля з обвалами”, *острогу́рка* „гора з гострою вершиною”, *припі́р* „крута скала, що прилягає до гори”, *прислі́п, слоповый* „гірська сідловина” [1: 246] та подібні за певними ознаками до предметів побуту: *вила, клобук, коры́тища, лопата, поли́ця, тупый* та ін.

На характер породи гір вказують назви: *бёрдо*, *камінниця*, *кремениця*, *челеняк*, а також румунські апелятиви *аршиця*, *гропа*, *гіга* тощо.

Окрему групу складають назви гір із семантикою „характер рослинності”: *деренковач*, *глогы/глед*, *папоротисте*, *тисици*, *щавна*, *ясенова* і под.

Досить численною є група оронімів, мотивованих діалектними апелятивами на позначення господарської діяльності та культурно-історичних процесів: *замкова гора*, *капуна* (каплиця), *порубище*, *станіци* (хата вівчарів), *торговиця*, *чертіж*, *чова* (межовий знак) та ін. Значну групу серед них становлять назви полонин, утворені на базі апелятивів різних семантичних груп: *аршичний*, *велика*, *вовчиниць*, *кониць*, *межикобылы*, *молочна*, *пудпула* тощо.

Аналізовані назви можна продовжити значним переліком географічних назв на позначення орооб'єктів, які походять з румунської та угорської мови. В їх основі переважно географічні номенклатурні терміни на позначення рельєфу: *лунка*, *плай*, *рипа*, *ротундул*, *рудженосы*, *струнга* (запозичення з румунської мови), *варгедь*, *керекгедь*, *саргидь*, *се-пежедь* (угорські запозичення).

Отже, ороніми Потисся, похідні від географічних термінів, складають значну за обсягом групу. Більша їх частина утворена лексико-семантичним способом: шляхом перетворення певного географічного найменування в топонім. Деякі з них перейшли з географічної сфери повністю, напр.: *Гора*, *Діл*, *Полонинкы* тощо.

Друга, досить численна, група топонімів утворена способом переходу географічного апелятива у роль компонента складної чи складеної назви. Прикладом можуть бути такі ороніми: *Дурні Гори* (Хустський район), *Острогурка* (Міжгірський район), *Продута Гора* (Тячівський район) та ін.

Як показують матеріали, ороніми серед інших класів онімів найповніше зберігають автентичні лексичні, граматичні та фонетичні форми місцевих українських говірок. Окрім того, оронімія й зараз приховує немало похідних утворень від інших онімів, які вже вийшли з ужитку у зв'язку зі зникненням означуваних об'єктів. Тому дані діалектології мають велике значення для мікротопоніміки. Карпатські ж місцеві географічні назви суттєво доповнюють реєстр рідкісних писемних свідчень про історію мови і разом з ними стають цінною джерельною базою для комплексних наукових досліджень.

Література

1. Габора М.М. Назви гір Івано-Франківщини: Словник-довідник. – Івано-Франківськ, 2005.
2. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К.: УРЕ ім. М.П.Бажана, 1990. – Т. 1.
3. Горбач О. Словник говірки с. Бродина (пов. Радівці, Румунія) // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 247–364.
4. Грицак М.А. Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської області // Питання гідроніміки (Матеріали III Республіканської ономастичної (гідронімічної) наради). – К.: Наукова думка, 1971. – С. 74–80.
5. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ; Кіровоград, 1999.
6. Громко Т.В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини). – Кіровоград, 2000.
7. Дژه Л. Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (Словарь и анализ). – Дебрецен, 1985. – 525 с.
8. Карпенко Ю.О. Етнічна історія Українських Карпат за даними гідронімії та оронімії // Студії з ономастики та етимології. 2005 / Відп. ред. В.П. Шульгач. – К., 2005. – С. 63–79.
9. Марусенко Т.О. Українські назви рельєфів і реконструкція праслов'янської лексики // Питання топоніміки та ономастики (Матеріали I Республіканської наради з питань топоніміки та ономастики). – К.: Видавництво АН УРСР, 1962. – С. 143–147.
10. Мурзаев Е.М. Очерки топонимики. – М.: Мысль, 1974.
11. Общекарпатский диалектологический атлас. Вопросник. – М.: Наука, 1981.
12. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2-х частинах. – К.: Наукова думка, 1984.
13. Петров А. Карпаторусские межевые названия из пол. XIX в. – Прага: CAVU, 1929.
14. Піпаш Ю.О. Лексико-семантичне багатство карпатських географічних назв Бердо, Вер'х, Гора, Грунь, Д'іл // Культура та побут населення українських Карпат (Матеріали Республіканської наукової конференції: Тези доповідей та повідомлень). – Ужгород, 1972. – С. 127–128.
15. Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна та Росішка Рахівського району Закарпатської області). – Ужгород, 2005.
16. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.
17. Стрижак О.С. Полтавсько-слобожанські Груні // Територіальні діалекти і власні назви. – К., 1965. – С. 178–192.
18. Толстой Н.И. Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды. – М.: Наука, 1969.
19. Чучка П. П. Назви різновидів гори в українських говорах Закарпаття // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: Тези доповідей. – Ужгород, 1978. – С. 81–82.